

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.2.8>**О. Г. Журавльов**аспірант кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу визначення та ознак засад кримінального процесу. В статті автор зазначає, що верховенство права є базовою засадою всієї правової системи, не кажучи вже про окремі галузі права. Тому цілком логічним є висновок, відповідно до якого засади кримінального процесу, будучи найбільш загальними положеннями та ідеями, мають гарантувати верховенство права. Якщо засади кримінального процесу виступають в якості гарантій верховенства права, то саме верховенство права виступає гарантією реалізації засад кримінального провадження в ході розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень. Такий висновок в першу чергу пов'язаний з тим, що дуже складно провести межу між реалізацією засад через верховенство права та реалізацією верховенства права (як найбільш базової засади) через базові ідеї, якими і є принципи права. Автором було зроблено висновок, що в цілому позиції вчених є відносно схожими щодо того, що саме відноситься до ознак засад кримінального процесу. Очевидно, що такий висновок не може бути несподіванкою, адже якщо навіть поверхнево проаналізувати ті визначення, які були надані вище, то можна помітити, що в цілому науковці звертають увагу на однакові ознаки, можливо лише надаючи їм різні назви. Відповідно, перелік ознак засад кримінального процесу хоча в доктрині не є уніфікованим, проте є відносно подібним та сталим.

Також в статті було встановлено такий перелік ключових ознак засад кримінального провадження: засади є певними ідеями, початками, положеннями (або будь-який інший синонімічний іменник, який підкреслює їх фундаментальність); засади є певними фундаментальними, базовими, основними головними (або будь-який інший прикметник, який посилює ключовий іменник і підкреслює їх фундаментальність); засади є загальнообов'язковими; засади закріплені в кримінальних процесуальних нормах; засади направлені на виконання завдань кримінального провадження (в даному аспекті можна додатково дописати, в чому саме полягають основні або специфічні завдання, які не обов'язково будуть передбачені ст. 2 КПК України); за недотримання засад має наступати певна (досить часто – кримінальна процесуальна) відповідальність.

Ключові слова: кримінальний процес, засади кримінального процесу, принципи кримінального процесу

Постановка проблеми. Питання формулювання визначення та переліку ознак засад кримінального процесу завжди турбувало теоретиків та практиків. Власне це і пояснює досить велику кількість наукових робіт, які присвячені зазначеній проблемі. В той же час це також підтверджує той факт, що на даний момент теоретики досі не прийшли до єдиного розуміння засад кримінального провадження, що, з огляду на їх важливість в процесі застосування кримінального процесуального законодавства, може тягнути за собою низку негативних наслідків. Саме тому існує необхідність повернутися до даного питання та спробувати надати авторське розуміння сутності та ознак засад кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою засад кримінального процесу займалися такі провідні вітчизняні вчені як Л.В. Карабут, А.В. Кочура, Л.М. Лобойко, М.М. Михеєнко, В.М. Тертишник та інші. В той же час дослідження сутності засад кримінального процесу не було проведено в повному обсязі, адже досі в правовій доктрині не існує єдиного уніфікованого підходу до розуміння даного поняття. У зв'язку з цим питання визначення та ознак засад кримінального процесу досі є актуальним.

Мета статті – дослідити наукові роботи щодо визначення та формулювання ознак засад кримінального провадження та самостійно структурувати відповідні ознаки.

Виклад основного матеріалу. В.Г. Уваров зазначає, що «засади (принципи) кримінального провадження є своєрідним бар'єром подолання відхилення від загально-процесуальної процедури ведення розслідування та провадження судового розгляду» [1, с. 131]. «Принципи кримінального процесу – це закріплені в законі панівні в державі політичні та правові ідеї щодо завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких обов'язково тягне за собою скасування вироку та інших рішень у кримінальній справі» [2, с. 35–36].

М.М. Михеєнко говорить про принципи, як про «закріплені в законі й панівні в державі політичні й правові ідеї щодо завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких обов'язково тягне за собою скасування вироку та інших рішень у справі» [3, с. 102].

В.М. Тertiшник, визначаючи поняття принципів кримінального процесу, окрім названих вище ознак говорить також про ще одну – «вони створюють систему гарантій встановлення істини, забезпечення верховенства права та справедливості правосуддя» [4, с. 184]. Очевидно, що з такою позицією складно не погодитися, проте необхідно звернути увагу на той факт, що в даному визначенні наявна невелика логічна помилка, адже науковець аналізує принципи кримінального процесу як гарантії, які, крім іншого, мають забезпечувати верховенство права. Проблема в даному випадку полягає в тому, що верховенство права також є принципом, а тому відповідно до даного визначення виходить, що принцип права виступає гарантією принципу права. Власне така логічна помилка хоча і є очевидною, проте певна логіка у твердженні науковця також присутня. Верховенство права є базовою засадою всієї правової системи, не кажучи вже про окремі галузі права. Тому цілком логічним є висновок, відповідно до якого засади кримінального процесу, будучи найбільш загальними положеннями та ідеями, мають гарантувати верховенство права. В даному випадку ми не хочемо піддавати критиці позицію науковця, але хочемо лише звернути увагу на дещо суперечливий, але досить цікавий висновок: якщо розглядати засади кримінального процесу як гарантію забезпечення, крім іншого, верховенства права, то необхідно вести мову про взаємопов'я-

зану природу цих понять. Так, якщо засади кримінального процесу виступають в якості гарантій верховенства права, то саме верховенство права виступає гарантією реалізації засад кримінального провадження в ході розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень. Такий висновок в першу чергу пов'язаний з тим, що дуже складно провести межу між реалізацією засад через верховенство права та реалізацію верховенства права (як найбільш базової засади) через базові ідеї, якими і є принципи права.

Л.М. Лобойко зазначає, що «принципи кримінального процесу є вихідними положеннями для тлумачення окремих кримінально-процесуальних норм, а також засобом, завдяки якому досягається упорядкованість у розв'язанні питань, щодо яких є прогалини в праві та у випадках застосування кримінально-процесуального права за аналогією» [5, с. 38]. Аналізуючи цю позицію, необхідно звернути увагу, що науковець розглядає засади кримінального процесу не лише як спосіб реалізації кримінальної процесуальної діяльності чи гарантії її законності та правильності, а також і як вихідні положення для тлумачення кримінального процесуального законодавства. Власне така позиція є вкрай слушною, адже навіть відповідно до ч. 6 ст. 9 КПК України, якщо положення КПК України не регулюють або неоднозначно регулюють окремі питання здійснення кримінального провадження, то уповноважена посадова особа повинна застосовувати засади кримінального права, які передбачені ст. 7 КПК України. Таким чином законодавець підкреслив, що в процесі здійснення кримінального провадження засади кримінального процесу мають застосовуватися як певні ключові орієнтири, які можуть застосовуватися в процесі тлумачення норм права та подолання правових колізій чи прогалин.

На думку Т. М. Мирошніченко, «відносно кримінального провадження найбільш розповсюдженим є розуміння засад як закріплених в законі визначальних, фундаментальних положень відносно закономірностей і найбільш істотних властивостей кримінального процесу, які обумовлюють їх значення як способу захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальний процес» [6, с. 53].

А.В. Кочура стверджує, що під принципами кримінального процесу необхідно розуміти «керівні положення, осноположні, фундаментальні засади кримінального процесу, що закрі-

плени у законі (незалежно від способу матеріалізації у праві та без дублювання змісту один одного), носять об'єктивно-суб'єктивний характер і визначають сутність та тип кримінального процесу, забезпечують реалізацію прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у ньому, визначають зміст, спосіб та направленість діяльності суб'єктів, що ведуть кримінальний процес, перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та з метою і завданнями кримінального процесу діють на всіх або на більшості його стадій. Крім того, такі засади мають обов'язковий характер і їх порушення веде до скасування раніше прийнятих за таких умов рішень у справі та до інших негативних наслідків» [7, с. 28].

Це лише декілька прикладів доктринального аналізу терміну «засади кримінального процесу». В той же час визначення будь-якого поняття – це лише перелік ключових ознак такого поняття. Відповідно, задля кращого розуміння сутності засад кримінального провадження необхідно дослідити їх ознаки.

Одразу необхідно зазначити, що ознаки чи критерії принципів кримінального процесу також бути предметом не одного наукового дослідження. Так, в одній із робіт зазначено, що «до критеріїв визначення певного положення засадою кримінального процесуального права слід відносити таку сукупність властивостей: 1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесуального права та засновані на ньому діяльності; 2) це ідеї, які закріплені в нормах права; 3) це юридично закріплені ідеї (положення), що мають значення, як правило, норм права найвищої юридичної сили і прямої дії (більшість із них закріплені в Конституції України, а саме норми Конституції є нормами найвищої юридичної сили), а, отже, визначають спрямованість, сутність і зміст окремих процесуальних інститутів – норми, які суперечать змісту засад кримінального провадження, застосуванню не підлягають і повинні приводитись у відповідність з визначеними засадами; 4) це принципово важливі засади, які діють у всіх або кількох стадіях кримінального процесу і обов'язково в його центральній стадії – стадії судового розгляду, а порушення будь-якої засади означає незаконність рішення у справі і неодмінно спричиняє його скасування» [8, с. 101].

Також існує позиція, відповідно до якої до ключових ознак засад (принципів) кримінального процесу необхідно відносити наступні

положення: «1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, що мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову загалом, форму і зміст його стадій та інститутів; 2) принципи виражають панівні в певній державі політичні та правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення провадження; 3) вони повинні бути закріплені в нормах права; 4) принципи повинні повністю діяти у в сіх або кількох стадіях процесу й обов'язково в його центральній стадії стадії судового розгляду; 5) порушення будь якого принципу означає незаконність рішення у справі й обов'язково тягне його скасування скасування» [2, с. 35].

Власне можна помітити, що в цілому позиції вчених є відносно схожими щодо того, що саме відноситься до ознак засад кримінального процесу. Очевидно, що такий висновок не може бути несподіванкою, адже якщо навіть поверхнево проаналізувати ті визначення, які були надані вище, то можна помітити, що в цілому науковці звертають увагу на однакові ознаки, можливо лише надаючи їм різні назви. Відповідно, перелік ознак засад кримінального процесу хоча в доктрині не є уніфікованим, проте є відносно подібним та сталим. В той же час різні терміни, які використовуються науковцями при наданні визначення засадам кримінального процесу, змушують провести додаткову класифікацію відповідних ознак.

Очевидно, що в першу чергу необхідно встановити ключове слово, яке і характеризує засади кримінального процесу, адже будь-який іменник має тлумачитися через інший відповідний іменник. І саме на цьому терміні можна помітити все те різноманіття доктринальних позицій та думок з окресленого питання. Так, використовуються такі поняття як «ідеї», «положення», «начала» тощо. В даному випадку ключовою є характеристика, яка поєднує ці терміни в контексті дослідження засад кримінального процесу – певна «базовість» або «фундаментальність» досліджуваного поняття. Відповідно, можна використовувати будь-яке з названих понять або застосувати їх аналог, головне щоб відповідне слово або словосполучення вказувало на цю саму фундаментальність.

Власне наступною ознакою є властивість ключового іменника, тобто спроба науковців додатково вказати на значення засад кримінального процесу саме як на основні та панівні начала. В цьому випадку також вченими застосовуються різноманітні терміни, які підкреслюють

первинність засад кримінального провадження по відношенню до інших норм або відповідних процедур. Знову таки, науковці використовують такі терміни як «фундаментальні», «основні», «базові», «визначальні» тощо. В даному випадку вони теж є синонімічними, а тому підбір конкретного в даному випадку прикметника залежить від контексту та базового іменника. Спільною в даному випадку є позиція, що такий прикметник обов'язково має бути для того, щоб підкреслити значення та основоположність принципів кримінального процесу.

Встановивши, що засади – це в першу чергу певні фундаментальні начала (або аналогічні тлумачення), далі науковці починають аналізувати власне характерні особливості цих начал, які і визначають їх значення в сфері кримінального процесу. На цьому етапі ми помітимо, що науковці вкладають абсолютно різні завдання, які мають реалізовуватися через засади кримінального процесу або положення, які відповідними засадами мають гарантуватися. Власне таке різноманіття пояснюється тим значенням, яке науковцями вкладається в засади кримінального процесу. Наприклад, одні вчені виділяють такі ключові аспекти, через які може аналізуватися значення засад:

«1. Принципи є гарантією ефективного здійснення кримінально– процесуальної діяльності, а отже, і гарантією реалізації прав суб'єктів процесу. Учені, розглядаючи питання щодо кримінально-процесуальних гарантій, традиційно включають до їх системи принципи кримінального процесу [9, с. 28].

2. Принципи, викладені в кримінально-процесуальному законі, використовують як основу для забезпечення ефективного механізму вирішення можливих розбіжностей і недоліків закону, у тому числі й Кримінально-процесуального кодексу України. У цьому значенні принципи забезпечують правильне розуміння закону всіма суб'єктами, які беруть участь у його застосуванні.

3. Норми-принципи є вихідними для тлумачення всіх інших кримінально-процесуальних норм. У разі нерозуміння змісту певної норми особа, яка здійснює кримінальне судочинство, може звернутися до норм– принципів. Останні, маючи своє фундаментальне значення для кримінального процесу, виступають як підґрунтя для розуміння інших норм, якими врегульовані конкретні питання провадження в кримінальних справах.

4. Принципи є засобами, завдяки яким досягається впорядкованість у вирішенні питань, з яких

є прогалини в кримінально-процесуальному праві. Отже, принципи відіграють методологічну роль у вирішенні питань застосування кримінально-процесуального права за аналогією.

5. Принципи визначають побудову всієї процесуальної системи, а також її окремих стадій. Це положення зумовлене наявністю в принципів кримінального процесу такої ознаки, як поширеність дії принципу на всі або на більшість стадій процесу, серед яких обов'язково має бути стадія судового розгляду» [10, с. 18].

Відповідно, в залежності від даного переліку можна власне вкладати ті ключові характеристики, які мають бути відображені в засадах. Ми підтримуємо позицію, що завдання засад кримінального процесу мають аналізуватися саме через завдання всього кримінального провадження. Так, відповідно до ст. 2 КПК України, «завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [11]. Очевидно, що за бажанням, аналізуючи засади кримінального процесу, відповідний перелік можна розширити, згадавши і можливість тлумачення кримінальних процесуальних норм, і власне способи реалізації кримінальної процесуальної форми. В той же час ми вважаємо, що в цілому формулювання ст. 2 КПК України має бути достатньо, адже вказані завдання є базовими і саме в процесі їх реалізації можуть бути реалізовані інші їх функції, на яких наполягають вчені.

Також досить уніфікованим в доктрині є підхід, відповідно до якого засади аналізуються як положення, які обов'язково мають певну визначену форму вираження, тобто закріплені в законодавстві. З огляду на те, що мова ведеться про засади саме кримінального процесу, то очевидним є виділення такої ознаки як їх закріплення в кримінальному процесуальному законодавстві. Очевидно, що ми підтримуємо таку позицію, адже іншою умовою, на які вказують вчені, є їх загальнообов'язковість. З огляду на той

факт, що галузь кримінального процесу є досить забюрократизованою і реалізація кримінальної процесуальної форми в значній мірі залежить від відповідного нормативного регулювання, то цілком логічно, що відповідне правило поведінки має також і відповідну форму вираження.

Іншою, але не менш важливою ознакою є наявність наслідків, які наступають у випадку порушення засад кримінального процесу. В даному випадку мова ведеться не про конкретні наслідки, а власне про їх наявність та обов'язковість. Як правило, в такому випадку може застосовуватися кримінальна процесуальна санкція, яка залежить від специфіки порушення, засади, про яку йде мова, процедури, в результаті реалізації якої і було порушено відповідну засаду та тяжкості такого порушення. Проте в будь-якому випадку держава має гарантувати той факт, що будь-яке порушення обов'язково має бути встановлене, а за його настання мають наступати певні негативні наслідки.

Висновки та пропозиції. Ми вважаємо, що саме такий перелік ключових ознак засад кримінального провадження є базовим для того, щоб сформулювати власне авторське визначення (що і було зроблено великою кількістю науковців):

– засади є певними ідеями, початками, положеннями (або будь-який інший синонімічний іменник, який підкреслює їх фундаментальність);

– засади є певними фундаментальними, базовими, основними головними (або будь-який інший прикметник, який посилює ключовий іменник і підкреслює їх фундаментальність);

– засади є загальнообов'язковими;

– засади закріплені в кримінальних процесуальних нормах;

– засади направлені на виконання завдань кримінального провадження (в даному аспекті можна додатково дописати, в чому саме поля-

гають основні або специфічні завдання, які не обов'язково будуть передбачені ст. 2 КПК України);

– за недотримання засад має наступати певна (досить часто – кримінальна процесуальна) відповідальність.

Список використаної літератури:

1. Уваров В.Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України: монографія. Х.: НікаНова, 2014. 416 с.
2. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. К.: Либідь, 1999. 536 с.
3. Михеєнко М. М. Конституційні принципи кримінального процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2(9). С. 100-112.
4. Тертишник В. М. Диспозитивність та змагальність у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 184-190.
5. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій: навч. посібник. К.: Істина, 2005. 456 с.
6. Грошевий Ю.М., Мірошніченко Т. М., Хоматов Ю. В. Кримінальний процес України: підруч. Для студентів юрид. спец. вищ. Закладів освіти / за ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. Харків, 2000. 496 с.
7. Кочура А.В. Принципи кримінального процесу України: дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.09. Харків, 2011. 181 с.
8. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. Київ, 2014. 440 с.
9. Назаров В.В., Омеляненко Г.М. Кримінальний процес України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 584 с.
10. Карабут Л.В. Принцип публічності у кримінальному процесі України. дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.09. Луганськ, 2008. 197 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL:

Zhuravlov O. H. Concepts and signs of the principles of criminal proceedings

The article is devoted to the analysis of the definition and features of the basics of the criminal process. In the article, the author notes that the rule of law is the basic principle of the entire legal system, not to mention individual branches of law. Therefore, it is quite logical to conclude that the principles of the criminal process, being the most general provisions and ideas, should guarantee the rule of law. If the principles of the criminal process act as guarantees of the rule of law, then the rule of law itself acts as a guarantee of the implementation of the principles of criminal proceedings during the investigation, consideration and resolution of criminal offenses. This conclusion is primarily related to the fact that it is very difficult to draw a line between the realization of principles through the rule of law and the realization of the rule of law (as the most basic principle) through basic ideas, which are the principles of law. The author concluded that, in general, the positions of scientists are relatively similar regarding what exactly refers to the features of the basics of the criminal process. Obviously,

such a conclusion cannot be a surprise, because even if you superficially analyze the definitions that were given above, you can see that, in general, scientists pay attention to the same signs, perhaps only giving them different names. Accordingly, the list of signs of the principles of the criminal process, although not unified in the doctrine, is relatively similar and stable.

The article also established the following list of key features of the principles of criminal proceedings: principles are certain ideas, principles, provisions (or any other synonymous noun that emphasizes their fundamentality); foundations are certain fundamental, basic, main main (or any other adjective that strengthens the key noun and emphasizes their fundamentality); the principles are universally binding; the principles are fixed in the criminal procedural norms; the bases are directed to the performance of the tasks of criminal proceedings (in this aspect, it is possible to additionally add what the main or specific tasks are, which will not necessarily be stipulated in Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); a certain (quite often – criminal procedural) responsibility should occur for non-compliance with the principles.

Key words: *criminal process, principles of criminal process.*